

AAN DE OVERKANT

ONTMOETINGEN IN DIENST VAN
DE VOC EN WIC (1600-1800)

REDACTIE
LODEWIJK WAGENAAR

This is a digital offprint from:

Lodewijk Wagenaar (red) 2015: *Aan de Overkant. Ontmoetingen in dienst van VOC en WIC (1600-1800)*. Leiden: Sidestone Press.

Sidestone Press

A new generation of Publishing

This is a free offprint, read the entire book at the Sidestone e-library!

You can find the full version of this book at the Sidestone e-library. Here most of our publications are fully accessible for free. For access to more free books visit:

www.sidestone.com/library

Download Full PDF

Visit the Sidestone e-library to browse our e-books. For a minimal fee you can purchase a fully functional PDF and by doing so, you help to keep our library running.

www.sidestone.com/library

© 2015 Individuele auteurs

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com

ISBN 978-90-8890-316-8

Leescommissie: Jaap de Moor en Leonard Blussé

Kaarten: Armand Haye, Amsterdam

Kaart omslag: vrije bewerking van de kaart afgebeeld op pagina 294

Vormgeving binnenwerk en omslag: Sidestone Press

De redactie heeft zorg besteed aan het benaderen van copyrighthouders van gebruikt illustratiemateriaal. Het wordt gewaardeerd indien rechthebbenden met wie contact nog niet mogelijk was, zich zouden willen melden om één en ander te regelen.

Ook beschikbaar als:

e-book (PDF): ISBN 978-90-8890-317-5

Inhoudsopgave

Ontmoetingen aan de overkant	7
Van tussenpersonen, tolken en trotse heersers	11
Inheemse stemmen uit het verre verleden van het eiland Formosa	
<i>Leonard Blussé</i>	
Zingen voor de shogun	35
VOC-dienaren aan het Japanse hof	
<i>Cynthia Viallé</i>	
Hoogspanning op het achterdek	55
De observaties van opperchirurgijn Louis Relian (1725-1778)	
<i>Roelof van Gelder</i>	
‘Ick vertrouwe dat de werelt hem naer dien op twee polen keert’	77
De VOC, de rijksbestuurder van Makassar en een uitzonderlijk grote globe	
<i>Tristan Mostert</i>	
Maria van Aelst (ca. 1607-1674)	97
<i>Menno Witteveen</i>	
‘Vreemde ogen dwingen niet’	117
Abraham Samlant op rondreis in de Ceylonese dessavonie van Matara, 1757	
<i>Lodewijk Wagenaar</i>	
‘Op de dijk gezet’	145
Schuld, onrust en bestuurlijke onzekerheid in Jaffna in de achttiende eeuw	
<i>Alicia Schrikker</i>	
Uitwisseling van staatsieportretten op Ceylon in 1602	165
<i>Pauline Lunsingh Scheurleer</i>	
Kijken en bekeken worden	201
Een Nederlandse gezant in Delhi, 1677-1678	
<i>Guido van Meersbergen</i>	
Onbekend en onbemind	217
Over de ‘anonimiteit’ van lokale medewerkers in zeventiende-eeuws India	
<i>Caroliën Stolte</i>	

Het schip dat van niemand was	237
De privéhandel van Jacob Mossel, directeur-generaal van de VOC te Batavia	
<i>Arend de Roever</i>	
‘In alle de weerelt en vindt men de zijtvoormen niet zo vele’ – de VOC in Perzië	257
<i>Martine Gosselink</i>	
‘Omdat ik een Uijtlander ben’	277
WIC-dienaar Willem Huydecopers clash met zijn confraters	
<i>Natalie Everts</i>	
Van kakkebaretje en letterhoutstomp	293
Nederlanders in de zeventiende eeuw kijken naar en praten met Indianen in de Guianas	
<i>Lodewijk Hulsmán</i>	
Oog in oog met pijl en boog	311
David Pietersz de Vries en de Indianen van de Zuidrivier	
<i>Jaap Jacobs</i>	
‘Provenance’	333
Een verdwijnend fenomeen?	
<i>Gert Jan Bestebreurtje</i>	
Auteursinformatie	351
Illustratieverantwoording	353

‘Provenance’

Een verdwijnend fenomeen?

Gert Jan Bestebreurtje

Vintage, tweedehands en antiquarisch

Het is een overbekend feit dat Nederlanders heel wat hebben afgereisd. Maar ook boeken hebben vaak een lange weg afgelegd. Welke omzwervingen heeft een boek gemaakt? Wie zijn voorheen eigenaars van een boek geweest, uit welke bibliotheek komt het? Het zijn veel gestelde vragen. Konden boeken maar praten! Maar nee, dat kunnen ze niet, al vertonen ze in sommige gevallen wel eigendomsmerken die hun (meer of minder beroemde) herkomst zichtbaar maken. Deze bijdrage gaat over de *provenance*, dat wil zeggen de historie en kenmerken van boeken en hun bezitters.

Tijdens presentaties van nieuwe boeken signeren schrijvers hun boeken op grote schaal; daarom is een dergelijke *provenance* van weinig betekenis. Het zijn nu eenmaal overwegend antiquarische of tweedehands boeken die een belangrijke *provenance* kunnen hebben. Boeken die recent zijn verschenen en niet meer leverbaar zijn via de moderne boekhandel worden ‘tweedehands’ genoemd. ‘Antiquarisch’ houdt in dat ze oud en zeldzaam zijn. Het tegenwoordig veel gebruikte woord ‘*vintage*’ is een chique woord voor tweedehands artikelen die nu weer in de mode zijn. Een *vintage* prent of foto is een afdruk die de kunstenaar zelf gemaakt heeft en voorzien heeft van zijn handtekening met vermelding van de staat en oplage.

Handgeschreven boeken

De eerste boeken in Europa werden door kopiisten met de hand geschreven in opdracht van een geestelijke of een vooraanstaande leek. Zo weten we dat de Bourgondische hertog Philips de Goede talloze opdrachten heeft gegeven voor het vervaardigen van handschriften voor zijn bibliotheek. De Brugse edelman en bibliofiel Lodewijk van Gruuthuse heeft aan het begin van de vijftiende eeuw een unieke verzameling van gedichten, gebeden en liederen bijeengebracht. Deze staat nu bekend onder de naam van ‘Gruuthuse-handschrift’ en maakt deel uit van de collectie van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.

Een codex kan bestaan uit een evangeliarium (de tekst van de vier evangeliën), een psalterium (de tekst van de honderdvijftig psalmen), een getijdenboek (een gebedenboek voor leken voor huiselijk gebruik) of wereldlijke literatuur zoals de verhalen over koning Arthur en zijn Tafelronde.

Het vaststellen van de provenance van een handgeschreven boek kan zeer gecompliceerd zijn. De vermogende opdrachtgevers zijn veelal onbekend. Zij lieten de handschriften van een uitvoerige versiering voorzien zoals gehistoriseerde initialen en miniaturen. De identiteit van de boekillustratoren en houtsnijders is eveneens veelal in grote anonimiteit gehuld. De toeschrijvingen moeten volstaan met ‘de meester van ...’ of ‘de school van ...’, ‘uit de kring van ...’, en af en toe een topografische aanduiding ‘vermoedelijk uit Noord-Europa’ of iets dergelijks. De taal en de boekband kunnen ook een indicatie zijn voor de herkomst.

Het afzetten of verluchten van kaarten en afbeeldingen in boeken kwam in de zeventiende eeuw tot grote bloei in Nederland. In een artikel van Truusje Goedings ‘*Klaer lichtende spiegel der verfkonst*’ in *De Boekenwereld* (2014), lezen we over de ‘afzetters’: ‘Alleen al in Amsterdam konden meer dan 150 mensen van het ‘const- en kaartafzetten’ hun beroep maken’.¹ Meestal werkten de inkleurders zelfstandig en anoniem, maar enkele meester-afzetters uit de zeventiende eeuw zijn wel met naam bekend, zoals Dirk Jansz. van Santen en David Reerigh. De provenance van de boeken en kaarten die zij hebben gekleurd en gehooft met goud en zilver is traceerbaar door hun persoonlijke stijl.

Het gedrukte boek

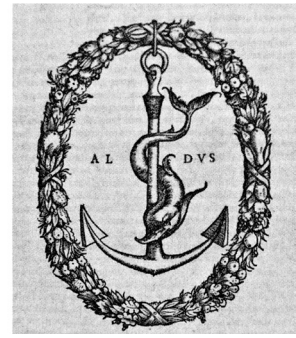
Pas nadat Johannes Gutenberg omstreeks 1450 het drukken met losse metalen letters in Duitsland had geïntroduceerd, ontwikkelde het gedrukte boek zich vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw tot een volwaardige vervanger van het handgeschreven boek. Een efficiëntere tekstvermenigvuldiging was tot stand gekomen. Niet langer was men voor het reproduceren van boeken afhankelijk van kopiïsten. Daarin voorzag nu de drukker, al snel op vele plaatsen in Europa, in grotere oplagen dan voorheen. Het drukken verhoogde de authenticiteit van teksten en verminderde het aantal tekstvarianten die voorheen in omloop waren. Het was één van de voornaamste wetenschappelijke verworvenheden van de drukkunst dat de lezers identieke exemplaren in handen kregen. Nog een aanzienlijk verschil was dat de middeleeuwse handschriften op bestelling geleverd werden en dat gedrukte boeken uit voorraad geleverd konden worden, overigens met alle ondernemersrisico’s van dien. In het begin kwam het gedrukte boek qua lay-out en lettertype nog overeen met de handschriften.

Mainz had de primeur, de stad waar Gutenberg het eerste gedrukte boek in Duitsland vervaardigde, de zogenoemde 42-regelige Gutenbergbijbel. Het werk aan deze vulgaatbijbel begon in 1452 en duurde tot 1455. Van de honderdtachtig gedrukte exemplaren zijn er nu nog achtenveertig bekend.

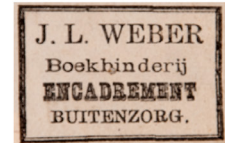
---

1 Truusje Goedings, ‘*Klaer lichtende spiegel der verfkonst*’, in *De Boekenwereld* 30, 3 (2014), 63. Zie ook Truusje Goedings, ‘Dirk Jansz. Van Santen and the colouring of the Atlas of Laurens van der Hem’, in Koert van der Horst (red.), *The Atlas Blaeu – Van der Hem. History of the Atlas and the making of the facsimile*. Houten: HES & De Graaf Publishers 2011, 101-154.

Drukkers en huismerken. Collectie auteur.

Cartes porcelaines. Collectie auteur.

De boeken die voor 1500 gedrukt zijn, worden incunabelen of wiegedrukken genoemd. Ze hebben geen titelpagina met imprint of impressum maar veelal treffen we achterin het boek wel een colofon aan met informatie over jaar van uitgifte, naam van de auteur, titel van het boek en naam van de drukker/uitgever. Deze bibliografische vermeldingen komen daarna vrijwel standaard op alle titelpagina's voor.

Het drukkersmerk of huismerk, veelal een voorstelling met een spreuk, kwam ook op de titelpagina terecht. Fraaie drukkersmerken zijn de bekende afbeeldingen van de passer van de drukkerij van Plantijn, de vruchtboom met vallende tak en mannenfiguur die gebruikt werd door uitgeverij Elzevier en nu nog steeds door Elsevier en het anker met de dolfijn van de Venetiaanse drukker Aldus Manutius. Vanaf de zestiende eeuw waren de drukkerij, de uitgeverij en de boekhandel vaak in één hand, pas in de loop van de tijd is daar verandering in gekomen. Een goed voorbeeld is de onderneming van Christoffel Plantijn die in 1555 in Antwerpen opgericht werd. Zijn indrukwekkende drukkerij en winkel zijn nog altijd te bezoeken als onderdeel van het museum Plantijn-Moretus.

Het impressum zegt evenwel niets over de eigenaar van een boek. Iets meer vertellen de gedrukte etiketten van boekhandels en boekbinderijen die voorin op het schutblad werden aangebracht en die het adres vermeldden. Het is een topografische aanduiding waar en bij wie het boek gekocht is of gebonden. Het is in feite een visitekaartje van een bedrijf. Zeer fraaie kaartjes werden in het midden van de negentiende eeuw in België gelithografeerd, ze worden cartes porcelaines of porseleinkarten genoemd. Om ze glanzend wit te krijgen werden ze bestreken met chinaklei vermengd met loodwit. Omdat het loodwit giftig was, werd deze toepassing verboden. In Nederland gebruikten de drukkers glanzend papier.

Ook in Nederlands-Indië maakten boekhandelaren gebruik van een boeklabel zoals de gerenommeerde boekhandel G. Kolff & Co. die gevestigd was in Batavia en Semarang en later ook in Surakarta en Surabaya. Voor verzamelaars is die vermelding uit tropisch Nederland aan de andere kant van de wereld een aardige toevoeging.

Album amicorum en poëziealbum

Bij een album amicorum, een vriendenboek, is de herkomst altijd bekend want alba amicorum werden vanaf de zestiende eeuw samengesteld door één persoon wiens naam genoemd wordt in de bijdragen. De alba werden aangelegd door studenten tijdens hun bezoek aan Europese universiteiten. De onderweg verzamelde bijdragen van beroemde en belangrijke mensen bestonden uit een handtekening, een gedicht, een illustratie of een persoonlijke opdracht. In het midden van de negentiende eeuw veranderde het boekje van uiterlijk. De bijdragen werden nu op losse bladen geschreven en bewaard in een veelal fraai versierd langwerpige doosje. Tekeningen of andere afbeeldingen konden eveneens toegevoegd worden. Het gebruik werd door aristocraten, handelaren en kunstenaars overgenomen. Het album werd een statussymbool, het was een publieke uiting van iemands persoonlijk netwerk geworden. Een vriendenboek wordt nog steeds samengesteld bij bijvoorbeeld een jubileum of huwelijk.

Een voortzetting van het album amicorum is het poëziealbum, beter bekend als poesiealbum of poesie, waarin kleine gedichten en versjes van vrienden en familie worden verzameld door jonge meisjes. Ook weer voorzien van veel persoonlijke opdrachten en allerlei versieringen.

Het liber amicorum dat in universitaire kringen voorkomt is in een oplage gedrukt en daarom is er geen sprake van een uniek exemplaar zoals bij het album amicorum; het geeft geen informatie over de herkomst van het boek. Het bevat essays van vrienden en collega's en wordt als blijk van waardering samengesteld ter gelegenheid van een afscheid of jubileum zoals deze bundel voor Lodewijk Wagenaar. Het belicht het vakgebied van de laureaat.

Egodocumenten: dagboeken, logboeken en reisjournaals

Het zal altijd in het ongewisse blijven hoeveel egodocumenten er verloren zijn gegaan of nog in privébibliotheken verborgen liggen. Gelukkig zijn er talloze met de hand geschreven ooggetuigenverslagen zoals logboeken en (reis)

ITINERARIO, Voyage ofte Schipbaert / van Jan Huygen van Linschoten naer Oost ofte Portugaels In-

dien inhoudende een cozte beschryvinghe der selver Landen ende Zee-culten / met aen-
wysinghe van alle de voozmaemde pyncipale Havens / Rivieren / hoecken ende plaetsen / tot noch
toe vande Portugesen ontdeckt ende bekent: Waer by gheboeche zijn / met alleen die Conter-
septels vande habyten / dyachten ende wesen / so vande Portugesen aldaer residentende / als van
de ingebooznen Indianen / ende huere Tempels / Afgoden / Hupplinge / met die voozmaemste
Boomen / Druchten / Kruyden / Specerpen / ende diergelijcke materialen / als ooc die
manieren des selfden Volckes / so in hunnen Gods- diensten / als in Politie
en Huijs- houdinghe: maer ooc een cozte verhalinge van de Coophan-
delingen hoe en waer die ghedeyben en ghebonden worden /
met die ghedenckweerdichste gelchiedenissen /
voorzgeballen den tijt zijnder
residentie aldaer.

Alles beschreven ende by een vergadert, door den selfden, seer nut, oorbaer,
ende oock vermakelijcken voor alle curieuse ende Lief-
hebbers van vreemdigheden,

AMSTELREDAM.

By Cornelis Claesz. op 't VVater, in 't Schrijf-boeck, by de oude Brughe.

Anno CIO. IO. XCVI.

dagboeken wel bekend en bewaard gebleven.² Ze zijn ook vaak in gedrukte vorm uitgegeven. Het vaststellen van de provenance van een origineel handgeschreven egodocument vereist soms vindingrijkheid. Anna Geurts schrijft in het themanummer ‘Op reis in de negentiende eeuw’ van *De Negentiende Eeuw*, dat zij voor haar promotieonderzoek een verzameling samengesteld heeft van bijna 2700 teksten, geschreven door meer dan 1800 Noord-Nederlandse reizigers over ongeveer 6000 voornamelijk buitenlandse reizen, gemaakt tussen 1500 en 1918.³ Een respectabel aantal.

Schippers – en bij de VOC op een bepaald moment ook de chirurgijns – waren verplicht een logboek of journaal bij te houden tijdens hun reis zodat de opdrachtgever kon nalezen of zijn instructies naar behoren waren opgevolgd. Het reisverslag kwam na aankomst van het schip in het archief van de reder terecht en wat er daarna mee gebeurde is veelal onbekend. Het scheepsjournaal groeide echter uit van een verslag van voornamelijk meteorologische en nautische gegevens tot een geïndividualiseerder en subjectiever reisverslag. Vervolgens ging de schrijver met zijn manuscript naar een uitgever. In Nederland was de beroemde boekverkoper/uitgever Cornelis Claesz (ca. 1551-1609) de grondlegger van het maritieme boek. Zijn bedrijf op het Damrak was de grootste en belangrijkste boekhandel en uitgeverij in Amsterdam. Zijn indrukwekkende fonds bestond voor een belangrijk deel uit atlanten, navigatieboeken en reisverslagen, waaronder de eerste beschrijving van Indië van Van Linschoten, *Itinerario*, uitgegeven in 1596.

Een dagboek of een reisverslag dat bijvoorbeeld werd bijgehouden tijdens de educatieve reis of *Grand Tour*, bleef in eerste instantie in handen van de familie en circuleerde in kleine kring onder bekenden. Wanneer in de loop van de tijd de familiearchieven opgeruimd werden, kwamen ze pas in omloop.

Een zeer welkome aanvulling op de collectie egodocumenten zijn de scheepsjournalen, aanbevelingsbrieven, ladingboekjes, kwitanties, et cetera, die zich in Londen bevinden in het archief van de High Court of Admiralty, nu bewaard in National Archives te Kew. De historicus S.W.P.C. Braunius vestigde in 1980 als één van de eersten de aandacht op deze schitterende collectie documenten van zeevarenden die door de Engelse oorlogs- en kaperschepen in beslag waren genomen, vandaar de naam ‘Prize Papers’. Vervolgens hebben andere historici gebruik gemaakt van deze *Fundgrube* die bestaat uit meer dan 38.000 zakelijke en persoonlijke stukken van en aan Nederlandse zeevarenden, kooplieden en hun familieleden uit de zeventiende, achttiende en begin negentiende eeuw. De levendige en indrukwekkende egodocumenten geven een unieke kijk op de levenswandel en het dagelijkse leven van veelal ‘gewone’ mensen. Zij maken de alledaagse matroos tot een springlevend mens, en geven tegelijkertijd weer hoe de zeemannenvrouwen en hun kinderen aan de wal het hoofd boven water wisten te houden.

---

2 Zie Gert Jan Bestebreurtje, *De wereld in vogelvlucht. Reizen en reisboeken door de eeuwen heen*. Amsterdam, De Bataafsche Leeuw 2013.

3 Anna P.H. Geurts, ‘Reizen en schrijven door Noord-Nederlanders: een overzicht’ in: ‘Op reis in de negentiende eeuw’, themanummer *De Negentiende Eeuw*, 37,4 (2013).

Het dagboek van John Gabriel Stedman

Bij het opsporen van drukwerken en documenten speelt een antiquaar regelmatig een belangrijke rol. Zo slaagden boekhandelaren erin twee onbekende waardevolle manuscripten van John Gabriel Stedman, officier in de Schotse Brigade van de Staten-Generaal, onder te brengen bij een Amerikaanse bibliotheek. Het betreft het dagboek dat Stedman vanaf circa 1770 heeft bijgehouden tijdens zijn verblijf in Suriname. Bijna tien jaar later werkte hij dit om tot zijn beroemde boek, *Narrative, of a five years' expedition, against the revolted negroes of Surinam*, dat uiteindelijk in 1796 in Londen zou verschijnen. Dit dagboek kwam in 1940 in Londen weer boven water, samen met enkele van zijn brieven. Dankzij de antiquaar John Maggs bevindt het zich nu in de James Ford Bell Library in de Verenigde Staten. Uit deze documenten is duidelijk op te maken hoe Stedman door zijn uitgever Joseph Johnson werd behandeld. Johnson liet het manuscript van Stedman door William Thomson bewerken, met als gevolg dat Stedman voortdurend in conflict was met de uitgever over de aangebrachte wijzigingen. Rond 1960 werd Stedman's oorspronkelijke manuscript van zijn boek uit 1790 teruggevonden in Londen en via verschillende antiquaren belandde het tenslotte met de hulp van antiquariaat Rosenkilde & Bagger uit Kopenhagen in dezelfde James Ford Bell Library. Dankzij deze trouvailles kon het boek voor het eerst in de originele ongekuiste versie uitgegeven worden door Richard en Sally Price in 1988.

Bibliotheekstempels en opdrachten

Een bibliotheekstempel toont duidelijk de herkomst van een boek. Het is tevens de meest lelijke en in het oog springende aanduiding. Een blindstempeling, dat wil zeggen een reliëfafdruk zonder gebruik van inkt, gaat er nog mee door, maar een inktstempel is foeilelijk. Vaak wordt over een bibliotheekstempel nog weer een ander stempel afgedrukt: 'cancelled'. Een stempel komt niet alleen voor op een schutblad of titelpagina. Bibliothecarissen zetten in het verleden vaak niet-uitwisbare stempels op losse prenten en zelfs op prenten in boeken, in de hoop zo diefstal te voorkomen. Een vergaande maatregel, die soms het beeld heeft verminkt.

Bij hoge uitzondering kan een bibliotheekstempel toch wel aardig zijn. Zo is in opdracht van de Dienst der Domeinen (nu Domeinen Roerende Zaken) in 1987 een groot gedeelte van de bibliotheek van de Tweede Kamer geveild. Aangeboden werden politieke traktaten en andere boeken betreffende de voormalige Nederlandse koloniën. Om die reden is het stempel 'Bibliotheek van de 2^e Kamer der Staten-Generaal' op de titelpagina of omslag een interessante toevoeging. Dat geldt ook voor exemplaren met het stempel 'Ministerie van Koloniën' of 'Koninklijke Bibliotheek te 's Hage' met daarover heen 'Verwijderd/doublet'. Natuurlijk moet onmiddellijk de vraag gesteld worden waarom bibliotheken opgedoekt worden. Hierop kom ik later terug.

Tevens komt het voor dat een privéverzamelaar een stempel met zijn naam erop laat maken en daar driftig mee aan de gang gaat. Veelvuldig plaatsen particuliere verzamelaars hun naam of handtekening met balpen op de titelpagina. Een volgende eigenaar stoort zich daar aan en knipt het stuk van de pagina af waar

Twee bibliotheekstempels. Collectie auteur.

dat stempel of die handtekening op staat. Zo ontstaat een lelijke mutilatie van het boek. Ook hier geldt dat een naam op het schut- of titelblad interessant kan zijn als het iets extra's toevoegt, bijvoorbeeld de naam van een bekende persoon. Liefst natuurlijk nog met een aanvullende persoonlijke opdracht. We noemen dat een opdrachtexemplaar of 'association copy'

Boekencollecties: van Boudewijn Büch tot Frans en Jos van der Molen

Al vanaf de zeventiende eeuw werden in Nederland boekencollecties geveild van beroemde en geleerde mensen. Onder redactie van Ronald Breugelmans, conservator van de Universiteitsbibliotheek in Leiden, verscheen de serie: *Catalogi redivivi: a reprint series of Dutch auctions and stock catalogues from the 17th and 18th century*. Deze herdrukte catalogi geven ons een goed inzicht in de samenstelling van een bibliotheek uit die tijd. Maar als er geen eigendomsmerken waren aangebracht of bijzondere bibliotheekaanwijzingen waren beschreven, bijvoorbeeld informatie over een speciale band of kleuring, dan is helaas de afkomst van een boek niet meer te herleiden. Dat geldt ook voor de boeken uit de bibliotheek

*Boekenlegger
(detail) met
afbeelding van een
dodo, afkomstig
van de veiling
van de boeken-
verzameling van
Boudewijn Büch
bij Bubb Kuiper,
Haarlem 2004-
2005. Collectie
auteur.*

van de schrijver Boudewijn Büch. Toen hij in 2002 onverwacht overleed, liet hij een enorme bibliotheek na van circa 100.000 boeken. Büch vertelde mij eens dat hij niet ambieerde dat zijn boekenbezit, de Bibliotheca Didina et Pinguina, na zijn overlijden in zijn geheel bewaard zou blijven. Hij gunde verzamelaars hetzelfde plezier van het verzamelen dat hij ook ervaren had; de boeken mochten dus weer in de roulatie komen. Zijn boeken, een afspiegeling van zijn grote belangstelling, zijn tussen 2004 en 2005 in drie veilingen, elk met een aantal eigen thema's, verkocht bij Bubb Kuiper in Haarlem. Geen van de boeken hebben een eigendoms-kenmerk. De veilinghouder heeft daarom speciaal stroken laten drukken met daarop een afbeelding van een dodo en het catalogusnummer.

In ieder boek was zo'n boekenlegger aanwezig maar op een gegeven moment gaat die natuurlijk verloren. Wel verscheen er een gebonden en genummerde uitgave van de drie veilingen in één band in 2006. Hierin wordt de fascinerende collectie uitvoerig beschreven en ontsloten aan de hand van Büch's eigen citaten over zijn boeken en zijn verzamelingen. Het is een belangrijk naslagwerk en een blijvende herinnering aan zijn bibliotheek in zijn woning aan de Amsterdamse Keizersgracht die tijdens het leven van Büch maar weinig mensen mochten aanschouwen en nu dus toegankelijk is geworden.

Lang niet altijd vallen grote bibliotheken uit elkaar na het overlijden van de eigenaar. Een zoektocht naar de herkomst van de basiscollecties van universitaire en museale bibliotheken voert ons geregeld naar de collectie van een privéverzamelaar. Tot de belangrijke privé collecties die als legaat bij institutionele collecties ondergebracht zijn behoort de omvangrijke verzameling vroege drukken van mr. H. Bos, houthandelaar en jurist, die in 1972 verworven werd door de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit in Amsterdam. 'Hendrikus Bos was één van de markantste figuren uit de wereld van het boek. Bijna een halve eeuw heeft hij in Nederland en ver daarbuiten in verbinding gestaan met bijna een ieder, die ook maar iets met boeken te maken had' schreef de Amsterdamse antiquaar Nico Israël over hem na zijn overlijden. Bos was iemand met een verfijnde smaak en zijn universele humaniora biblio-

theek bestond voor een groot deel uit werken met betrekking tot de geschiedenis van het recht en de kerkhistorie, maar ook oude reisbeschrijvingen en atlassen hadden zijn grote belangstelling.

Een andere belangrijke verzamelaar op het gebied van geografie en zeevaartkunde was Willem Anton Engelbrecht. Zijn collectie werd in 1966 aangekocht door de Gemeente Rotterdam voor het Maritiem Museum 'Prins Hendrik'. Het museum stelde in datzelfde jaar uit Engelbrechts verzameling de tentoonstelling 'Lof der zeevaart' samen.

De verzameling reisboeken en atlassen van antiquaar en kunsthandelaar Anton W.M. Mensing, eigenaar van het antiquariaat en veilinghuis Frederik Muller & Cie te Amsterdam, ging naar het Scheepvaart Museum in Amsterdam. Zij legde de grondslag voor de bibliotheek van dat museum. Mensing zelf voorzag in een beschrijving van zijn collectie in twee catalogi, die verschenen in 1923 en 1925.

In 1975 werd de bibliotheek van Ernst Crone, de 'bibliofiele zeezeiler' eveneens gelegateerd aan het Scheepvaart Museum. Zijn verzameling bestond uit boeken over stuurmanskunst. Over de samenstelling van zijn collectie zijn we voortreffelijk ingelicht door de gedrukte catalogus die Hubert Peters in 1989 publiceerde.

In december 2009 is het eerste deel van de omvangrijke collectie populair drukwerk van de Amsterdamse verzamelaar Arie van den Berg overgedragen aan de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam. De collectie bevat centsprenten, almanakken en volksboeken die in grote aantallen werden gedrukt op goedkoop papier en in trek waren bij vele lezers, maar waarvan heel weinig exemplaren de eeuwen hebben getrotseerd. Het zijn nu uiterst zeldzame drukwerken. De rest van de collectie van Van den Berg zal uiteindelijk ook bij de UVA terecht komen.

Recent nog is een andere verzameling in zijn geheel ondergebracht bij dezelfde bibliotheek. Het betreft de indrukwekkende collectie van ruim vijfduizend fotoboeken die Frans en Jos van der Molen in dertig jaar hadden opgebouwd. De boeken bevatten voornamelijk werk van Nederlandse fotografen zoals Ed van der Elsen, Sanne Sannes, Erwin Olaf en Rineke Dijkstra. Ze geven een zeer gedetailleerd beeld van Nederland van 1935 tot heden. Op deze manier blijven belangrijke collecties behouden voor een volgende generatie, is men geneigd te denken. Verderop lezen we dat dat helaas lang niet altijd het geval is.

Familienamen in bijbels en gekalligrafeerde namen

Voorin een Bijbel treffen we regelmatig met de hand geschreven namen aan. Vanaf 1637 was de Statenvertaling of Statenbijbel, de eerste officiële Nederlandstalige Bijbelvertaling, in vele protestantse gezinnen aanwezig. De familie Keur in Dordrecht heeft deze Bijbel gedurende meer dan een eeuw gedrukt. Het was een pronkstuk, gedrukt op groot formaat, gebonden in leer over houten platten met koperen sloten en hoekstukken. Geboorte- en sterfdatum van familieleden werden meermaals met de hand op het schutblad bijgehouden. Voor de nabestaanden is zo'n familiebijbel een kostbaar bezit maar ook voor genealogisch onderzoek kunnen deze aantekeningen waardevol zijn.

Een geschreven naam in een boek kan een doorslaggevende bibliografische waarde vertegenwoordigen, zoals bij de allereerste gedrukte boeken in Nederland. Het eerste gedateerde gedrukte boek in ons land, de *Historia scholastica* van Petrus Comestor werd gedrukt in Utrecht door Nicolaus Ketelaer en Gerardus de Leempt in 1473. Voor die tijd werden er al boeken gedrukt in Nederland, maar die vermelden geen plaatsnaam of naam van de drukker. Lang werd beweerd dat deze boeken uit de beginperiode van de boekdrukkunst door Laurens Janszoon Coster in Haarlem zijn gedrukt, maar daar gelooft niemand meer in. Het blijft een legende dat hij de boekdrukkunst in Nederland heeft uitgevonden. Dankzij de kalligrafische inscripties van de eerste eigenaars kunnen deze voormalige ‘Costeriana’ gedateerd worden.

Bijzondere aanwijzingen: supralibros, ex libris en boekband

Een belangrijke aanwijzing betreffende de herkomst van een boek is het supralibros en het exlibris. Zowel particulieren als instellingen benutten het om kenbaar te maken dat de boeken hun eigendom zijn; tevens drukken ze iets uit van de aard en de persoonlijkheid van de eigenaar.⁴

Het supralibros bestaat uit een wapenschild of monogram en wordt met goud- of blindstempeling veelal alleen op de voorzijde van het boek aangebracht. Het exlibris, een in klein formaat gedrukt eigendomsbewijs, wordt aan de binnenkant van het boek op het schutblad geplakt. Beide getuigen van een trotse bezitter. Het supralibros diende ook als bandversiering. Om de stempeldecoratie of exlibris te kunnen toeschrijven aan een bepaalde familie is kennis van de heraldiek noodzakelijk. Het supralibros ontstond in de Renaissance, toen in religieuze en adellijke kringen voor het eerst grote privébibliotheken werden aangelegd. Na de achttiende eeuw verdween de wapenband geleidelijk. In Frankrijk is de heraldische band nog steeds een geliefd verzamelobject. Ze werden in Frankrijk vervaardigd tussen 1600 en 1800. Deze banden, veelal gebonden in rood marokijn (geverfd geitenleer), hebben een blind- of goudstempeling met een afbeelding van een familiewapen.

We zien het gebruik van het stempel weer terug bij de prijsbanden in Nederland, maar ook daarbuiten komt het voor. De boeken, doorgaans met klassieke teksten, werden gebonden in perkament of kalfsleer en op de platten voorzien van een stadswapen in goudstempeling. Zij werden van de zeventiende tot in de negentiende eeuw als schoolprijs aan uitmuntende leerlingen uitgereikt door een gemeente of een Latijnse school. Helaas is regelmatig de gedrukte of handgeschreven prijsopdracht die voorin het boek werd aangebracht, verwijderd door een latere bezitter. Als deze nog wel aanwezig is, komen we zo de personalia van de begunstigde te weten.

---

4 Zie Piet Buijnsters, *Het verzamelen van boeken. Een handleiding*. Utrecht: HES 1992; Johan Schwencke, *Het exlibris in Nederland. Een studie voor vrienden van boek en prent*. Amsterdam: Wereldbibliotheek 1956.

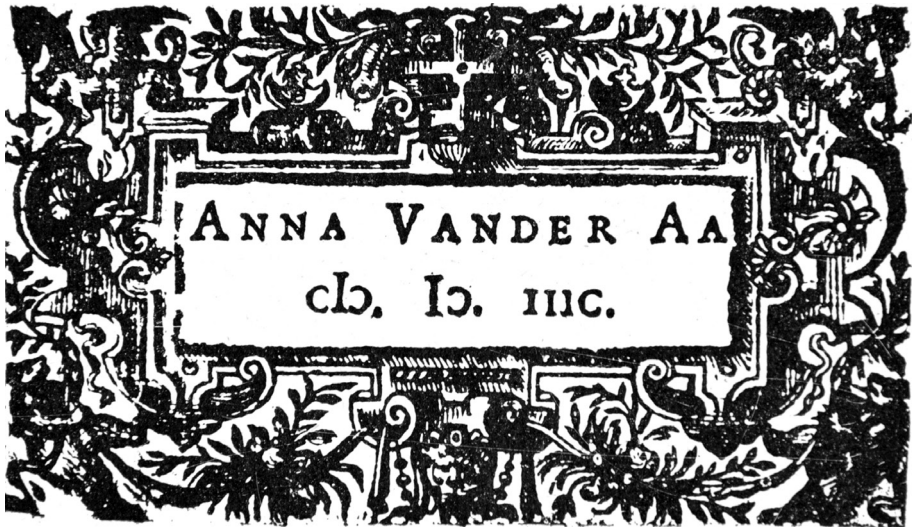

Prijsband van de Latijnse School in Utrecht, 1843: I.J.G. Scheller, Lexicon Latino Belgicum Auctorum Classicorum, curante Davide Ruhnkenio. Leiden, Amsterdam en Den Haag: S. en J. Luchtmans, A. en J. Honcoop, P. den Hengst, J. van Cleef 1799. Collectie L.J. Wagenaar, Amsterdam (voorheen van L.J. Hijmans van den Bergh (1901-1974), curator van het Utrechts Stedelijk Gymnasium).

De opkomst van de boekdrukkunst heeft er niet alleen voor gezorgd dat de oplagen vele malen groter konden worden, maar ook dat de opdrachtgever, de koper, niet meer de lay-out kon bepalen, dat deed nu de drukker. Het stond de koper vrij de door de drukker geleverde losse vellen of ingenaaide katernen, in een voorlopig omslag of kartonnage, naar een boekbinder te brengen. Het boekbindersvak is ouder dan het drukkersvak, omdat middeleeuwse manuscripten ook voorzien moesten worden van een boekband. Naar keuze en draagkracht kon gekozen worden voor een gewone of luxe band in perkament of leer. De eigenaar van een boek was zo in staat zich te onderscheiden door zijn voorkeur voor een bepaalde uitvoering van de boekband. Rond 1830 ontstond de moderne uitgeversband maar het handgebonden boek verdween niet. Dat wordt nog steeds voor een speciale gelegenheid of in opdracht van een verzamelaar gemaakt. De luxe uitgevoerde boekbanden, veelal unica met opdracht, kunnen dienen als presentatie-exemplaren. Onder de vele geschenken die aan leden van het Koninklijk Huis worden aangeboden, bevinden zich ook boeken die speciaal voor hen gebonden zijn in een bijzondere boekband. Als deze exemplaren op de markt komen, is de provenance duidelijk.

Bij verzamelaars van boekbanden is het geen uitzondering als de inhoud van een boek met een bijzondere band van ondergeschikt belang is. Is dat jammer? Bij boeken gaat het primair om de inhoud maar de 'verpakking' is voor een bibliofiel eveneens belangrijk en het bestuderen waard. Met dat doel is het Belgisch-Nederlands Boekbandengenootschap opgericht om de studie van de boekband te bevorderen.

Exlibris van Anna van der Aa, 1597. Afbeelding naar het origineel in het British Museum, Londen, in Johan Schwencke, Het exlibris in Nederland, Amsterdam 1946, 7.

Exlibris, betekent 'uit de bibliotheek van ..'; het aanbrengen van een exlibris komt al snel na de uitvinding van de boekdrukkunst in de vijftiende eeuw in gebruik. Zeer bijzonder is het ruim 500 jaar oude exlibris van Albrecht Dürer, die nog steeds als meester van de prentdrukkunst wordt beschouwd. Het oudste gedateerde Nederlandse exlibris is een houtgravure uit 1597 die gemaakt is voor Anna van der Aa. Er is slechts één exemplaar van bekend en dat bevindt zich in het British Museum.

De toegepaste grafische werkwijze voor de vervaardiging van het exlibris varieerde in de loop der tijd. Eerst was er de houtsnede, daarna de hout- en kopergravure en vervolgens de litho; ambachtsliede en kunstenaars maken tegenwoordig ook van andere grafische procedés gebruik. De voorstelling is meestal allegorisch of symbolisch van aard maar kan ook een typografisch ontwerp zijn. De veel voorkomende, in de jaren veertig van de twintigste eeuw ontworpen serie 'plakplaatjes' van Anton Pieck is fantasieloos; kunstzinniger zijn de exemplaren van verschillende kunstenaars van naam die zich met deze kleingrafiek bezig hielden, zoals Charles Eyck, Maurits Cornelis Escher en Hendrik Nicolaas Werkman, om slechts een paar kunstenaars uit de twintigste eeuw te noemen. Soms zijn de ontwerpers beroemder dan de eigenaren van het boek. Aangezien bij exlibris-verzamelaars de boekhistorische betekenis van een exlibris geen rol speelt, worden exlibris probleemloos verwijderd uit boeken omdat er alleen sprake is van een esthetische belangstelling, waardoor het exlibris zijn oorspronkelijke functie verliest. Het Museum Meermanno in Den Haag bezit met ruim 350.000 bladen de grootste collectie exlibris ter wereld.

De aanwezigheid van een exlibris in een boek kan een grote meerwaarde betekenen als het een beroemde bibliotheek betreft, zoals die van de Rotterdamse verzamelaar Ferdinand Casper Koch (1873-1957). Zijn bibliotheek bestond uit een grote verzameling uniformboeken en een schitterende collectie atlanten en

Exlibris van de Rotterdamse verzamelaar Ferdinand Casper Koch. Collectie auteur.

reisboeken, bij voorkeur exemplaren op groot papier en oudgekleurd. Na zijn overlijden werd het belangrijkste deel van zijn bibliotheek geveild door de firma Hauswedell & Nolte in Hamburg in 1974. Het was een zeer succesvolle veiling, de boeken vonden hun weg over de hele wereld. Ze zijn nog steeds herkenbaar aan het exlibris met de afbeelding van een uil. Kom je zo'n exemplaar tegen dan weet je dat het goed is, want Koch had een uitstekend gevoel voor kwaliteit.

Verzamelen in stilte

Verzamelaars van boeken gaan veelal in stilte te werk en schuwen de openbaarheid. Hun bibliotheek is doorgaans niet toegankelijk voor bezoekers. Een uitzondering is de privébibliotheek Bibliotheca Philosophica Hermetica van ondernemer Joost Ritman. Zijn indrukwekkende collectie esoterische boeken en manuscripten kunnen door onderzoekers geraadpleegd worden. Boudewijn Büch liet niemand toe tot zijn bibliotheek maar in het televisieprogramma van Barend & Van Dorp toonde hij wekelijks zijn aanwinsten en wist hij de kijker te boeien met zijn verhalen over antiquarische boeken uit eigen bezit. Daarom wordt hij wel de grootste twintigste-eeuwse propagandist van het antiquarische boek genoemd.

Over de herkomst van aankopen wordt weinig gepraat en antiquaren zijn zo discreet om hun mond daarover dicht te houden. Ik zal zelf ook niet uit de school klappen, maar toch kan ik zonder namen te noemen wel iets over een aardige rondreis van een boek vertellen.

In 1993 kocht ik een omvangrijke bibliotheek van een particulier in Hilversum met daarin het achtdelige werk in folio van François Valentijn *Oud en nieuw Oost-Indiën, vervattende een naaukeurige en uitvoerige verhandeling van Nederlands mogentheid.*, Dordrecht 1724–1726. Het was een exemplaar gebonden in negentiende-eeuws rood marokijn. Dit boekwerk werd verkocht aan een Australische collega, die het op zijn beurt weer verkocht aan een verzamelaar in Wassenaar die regelmatig ook bij mij koopt. Toen ik bij hem op bezoek was liet de nieuwe eigenaar vol trots zijn exemplaar van de Valentijn in negentiende-eeuws rood marokijn aan mij zien. Ik heb toen maar niets over de herkomst verteld.

Sluiting van bibliotheken, digitalisering en nieuw beleid

Door grootschalige digitalisering van boeken en bezuinigingen op de cultuurbegroting hebben er de laatste tijd ingrijpende veranderingen plaats gevonden in de bibliotheekwereld. Wordt het internet de ‘provenance’ in de 21ste eeuw? Nederlandse drukkers, uitgevers, boekhandelaren, verzamelaars en bibliotheken kunnen bogen op een lange traditie, maar tegenwoordig verdwijnt het drukwerk naar de achtergrond en rukt de digitale bibliotheek op. Een parafrase van de titel van een roman van Louis Couperus, *Van oude boeken, de dingen die voorbij gaan*, gaat niet op, omdat oude boeken nu digitaal worden aangeboden? Met andere woorden, de inhoud van een boek blijft beschikbaar maar de verpakking wordt weggegooid. Het is een realiteit dat het directe contact met boeken steeds meer afneemt en zodoende zijn de bibliofiele aspecten van een boek in de verdrukking gekomen. Google Books is al jaren bezig, in samenwerking met grote bibliotheken, boeken te scannen en beschikbaar te stellen via een webdienst. Inmiddels zijn miljoenen titels online voor iedereen beschikbaar. Hoe zal de boekwetenschap en handschriftenkunde zich (kunnen) ontwikkelen als er voornamelijk nog digitale boeken bestaan?

Hoe zal de Dr. P.A. Tiele-Stichting, die zich ten doel stelt om alle aspecten van het boek wetenschappelijk te bestuderen, zich ontwikkelen in de toekomst? Onderzoek naar het omvangrijke materiaal dat de boekenwereld tot nu toe heeft nagelaten zal hopelijk voortgezet worden, maar gezocht zal moeten worden naar een visie over de digitaal aangeboden boeken.

Brieven worden nauwelijks meer met de hand geschreven omdat de huidige generatie grotendeels communiceert via het internet. Hoeveel mensen zullen hun e-mails afdrukken of opslaan? Het verschijnen van mooie brievenboeken kun je in de toekomst wel vergeten.

Het Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT), een voortzetting van het Koloniaal Museum in Haarlem, dat in 1864 werd geopend, heeft door middel van aankopen en schenkingen een zeer omvangrijke bibliotheek bijeen weten te brengen. Helaas moest deze vermaarde KIT-bibliotheek haar deuren sluiten in augustus 2013. Alle boeken gedrukt vóór 1950, de erfgoedcollectie, zijn naar de Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL) verhuisd, en kleinere deelcollecties zijn overgebracht naar verschillende instituten in Nederland. Het grootste gedeelte van de collectie, 400.000 boeken en 20.000 tijdschriften, vertrokken naar de Bibliotheca Alexandrina in Egypte. Uit het overgebleven restant mocht het

publiek nog een keuze maken. Zo werd een respectabele bibliotheek opgedoekt. Hans van Hartevelt, oud-directeur van het KIT, heeft in zijn onlangs verschenen roman *'De verkwanseling van een kroonjuweel'* de hele gang van zaken rond de sluiting van de bibliotheek uit de doeken gedaan. Het is een aanklacht tegen het 'verkwanselen' van het nationale erfgoed in Nederland.

Eveneens is de bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) sinds 1 juli 2014 ondergebracht bij de UBL. Het instituut, opgericht in 1851 en gespecialiseerd in Zuidoost-Azië en de Caraïben, wordt in sterk afgeslankte vorm voortgezet, zonder een zelfstandige bibliotheek. Volgens nieuwsberichten gaat waarschijnlijk ruim de helft van de banen bij collectiebeheer en ondersteuning verloren. De UBL neemt het beheer van de omvangrijke verzameling boeken, foto's en prenten over, terwijl het KITLV een instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) blijft. De verwachting is dat er een gering aantal specialisten overblijft dat de collectie goed kent en dat de verzameling minder verfijnd zal worden ontsloten. Het is treurig dat ook deze bibliotheek met een eerbiedwaardige leeftijd haar eigen karakter heeft verloren.

Door de ontmanteling van bibliotheken die jarenlang met veel toewijding zijn opgebouwd, wordt de omgang met het gedrukte boek steeds beperkter.

Ook het beleid van de Koninklijke Bibliotheek (KB) stimuleert het fysieke contact met gedrukte boeken niet. De KB beheert sinds 1874 het Depot van Nederlandse publicaties, een onderdeel van het Nederlands cultureel erfgoed. Hierin worden in principe alle publicaties die door Nederlandse uitgevers uitgebracht worden, opgenomen. Directeur Bas Savenije heeft kenbaar gemaakt dat hij geen nieuwe gedrukte werken meer van uitgevers wil ontvangen maar alleen de digitale versie. Boekbandontwerpen, lay-out, typografie et cetera van nieuwe boeken spelen geen rol meer en informatie hierover is voor komende generaties dus niet langer beschikbaar bij de nationale bibliotheek van Nederland. Dankzij een samenwerkingsovereenkomst met Google heeft de KB nu ruim 200.000 boeken uit de eigen collectie online. De komende jaren zullen de boeken die gedrukt zijn voor 1874 uit de Bijzondere Collecties van de UvA ook gedigitaliseerd worden. Op deze wijze voldoen de bibliotheken aan hun kerntaak, namelijk het beschikbaar stellen en toegankelijk maken van informatie ter ondersteuning van onderwijs en onderzoek maar zij veronachtzamen de bibliofiele aspecten van het boek.

Recent heeft de KB, in samenwerking met het Meertens Instituut, vrijwilligers gevraagd mee te helpen met het overtikken van artikelen uit gedigitaliseerde historische kranten omdat de meeste oude kranten, vanaf 1618, zijn gezet in het gotische schrift en de optische tekenherkenning daar niet mee uit de voeten kan. Dat betekent dat men niet naar woorden of namen in de kranten kan zoeken. Is de volgende stap ook boeken te laten overtikken, want ook die zijn in groten getale in het gotisch verschenen? Dan zijn we weer terug bij de kopiïsten in de Middeleeuwen.

Als de onderwijsideeën van Maurice de Hond algemeen worden toegepast in Nederland is dat ook niet bevorderlijk voor het voortbestaan van het boek. De Hond wil dat de kinderen op iPad-basisscholen, de 'Steve Jobs-scholen', vaardig-

heden aanleren door het gebruik van iPads, een boek komt daar niet meer aan te de pas. Er zijn speciale apps ontworpen om het hele leerproces op de tablet bij te kunnen houden. Als onderzoeker zat De Hond er met zijn peilingen soms behoorlijk naast, wellicht zullen zijn onderwijsplannen eveneens nog bijgesteld moeten worden.

Op het beeldscherm van een e-reader of andere informatiedragers zijn nu allerhande teksten binnen handbereik, maar de esthetische en bibliothele aspecten van een boek komen niet in beeld. Hoe succesvol zal de overgang van de klassieke wereld van het gedrukte boek naar digitale verspreiding verlopen? Niemand die daar precies zicht op heeft. Zelf denk ik niet dat het einde van het papieren tijdperk nabij is. Er zullen altijd lezers zijn die het gedrukte boek blijven waarderen, want er gaat toch niets boven het echt in handen hebben van een boek met een fraai ontworpen band of omslag. Zeker als het om een boek met een belangrijke provenance gaat. Ik sluit af met de woorden van de Nederlandse historicus Johan Huizinga. Hij heeft de omgang met historisch materiaal zo fraai de 'historische sensatie' genoemd. Hij omschreef het ook wel als 'het gevoel van een onmiddellijk contact met het verleden' en 'een sensatie even diep als het zuiverste kunstgenot'.

